

**Citation:** Tekin B. (2019), Turizme Dayalı Büyüme Modeli İle Ekonomiye Dayalı Turizm Büyümesi Modelinin Test Edilmesi: Panel Veri Analizi, BMIJ, (2019), 7(1): 118-134 doi: <http://dx.doi.org/10.15295/bmij.v7i1.1049>

## TURİZME DAYALI BÜYÜME MODELİ İLE EKONOMİYE DAYALI TURİZM BÜYÜMESİ MODELİNİN TEST EDİLMESİ: PANEL VERİ ANALİZİ

Bilgehan TEKİN<sup>1</sup>

Received Date (Başvuru Tarihi): 17/12/2018

Accepted Date (Kabul Tarihi): 28/02/2019

Published Date (Yayın Tarihi): 25/03/2019

### ÖZ

*Bu çalışmada turizm temelli ekonomik büyüme modeli ile ekonomi temelli turizm büyümesi modellerinin geçerliliği dünyanın en fazla turist çeken ülkeleri ve bölgeleri dikkate alınarak geniş çapta test edilmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken ihmal edilen değişken sorununu azaltmak için finansal gelişmenin turizm ve ekonomik büyüme ile ilişkilerine de yer verilmiştir. Çalışma 1995-2016 dönemi yıllık verilerini kapsamaktadır. Çalışmada yer verilen ülkeler ve bölgeler, ABD, Avusturalya, Birleşik Krallık, Çin, Euro Bölgesi, Japonya, Tayland ve Türkiye'dir. Çalışmada rassal etkiler modeli ile panel veri analizi yapılmıştır. Çalışma sonucunda uluslararası turizm gelirleri ile ekonomik büyümenin karşılıklı ilişki içerisinde oldukları tespit edilmiştir. Sonuçlar ülkelerin uluslararası turizm gelirleri ile ekonomik büyümlerinin karşılıklı ilişki içerisinde bulunduğunu ve bu ilişkinin daha çok ekonomiye dayalı turizm büyümesi hipotezini desteklediğini göstermektedir.*

**Anahtar Kelimeler:** Turizm Gelirleri; Ekonomik Büyüme; Finansal Gelişme; Panel Veri Analizi

**JEL Kodları:** L83, O40, Z32

## ANALYSIS OF THE TOURISM –LED GROWTH MODEL AND THE ECONOMY BASED TOURISM GROWTH MODEL: PANEL DATA ANALYSIS

### ABSTRACT

*In this study, the validity of the tourism-led growth hypothesis and economy based tourism growth models have been tried to be tested by taking into consideration the countries with the highest international tourism receipts and regions of the world. In order to reduce the problem of variable neglected during this process, relations of tourism and economic growth with financial development are also included. The study covers annual data for the period 1995-2016. The study places the countries and regions, USA, Australia, United Kingdom, China, Euro Zone, Japan, Thailand and Turkey. Panel data analysis with random effects was used in this study. As a result of the study, it is determined that international tourism revenues and economic growth are in mutual relation. The results show that the countries' international tourism receipts and their economic elders are in reciprocal relations, and this relationship supports the hypothesis of the economy-based tourism growth.*

**Keywords:** Tourism Receipts; Economic Growth; Financial Development; Panel Data Analysis

**JEL Codes:** L83, O40, Z32

<sup>1</sup> Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, [btekin@karatekin.edu.tr](mailto:btekin@karatekin.edu.tr)

<http://orcid.org/0000-0002-4926-3317>

## 1. GİRİŞ

Ekonomik büyüme, akademik alanda üzerinde oldukça sık durulan önemli çalışma konularından biridir. Geleneksel yöntemlerle hesaplanan ekonomik büyüme oranlarının, toplumun yaşam standartlarının gerçek düzeyini her durumda yansıtamayacağı yönündeki eleştirilere rağmen, ekonomik büyüme, toplumların refah düzeylerinin öncü göstergesi olmaya devam etmektedir. Klasik anlayışta ekonomik refah, tarım ve imalat sektörlerindeki büyüme ve yabancı sermaye girişiyle ilişkilendirilmiştir. Neoklasik bakış açısından ekonomik büyüme, eksojen (dışsal) ve endojen (içsel) büyüme modelleri şeklinde ikiye ayrılabilir (Pietak, 2014). Eksojen büyüme modelinin tersi, endojen büyüme modelidir. Eksojen modeller, üretim faktörlerinin üretkenliğini azaltarak neoklasik üretim fonksiyonunu kullanır. Öte yandan, endojen modellerde, üretim faktörlerinin verimliliği en azından sabittir. Neoklasik modeller ülkeler arasındaki yakınsamayı öngörür. Yaşam standartları oldukça düşük olan ekonomiler, refah standartları oldukça yüksek olan ekonomilerden daha hızlı büyürler (Pietak, 2014). Neoklasik modelde teknolojik gelişmenin, üretimdeki artışın sadece üretim faktörleri tarafından açıklanamayan payı ile ölçüldüğü varsayılmaktadır (Seyidoğlu, 2011). Neoklasik modellerin aksine, endojen modeller yakınsamayı öngörmemektedir. Örneğin, yüksek insan sermayesi stokuna sahip ülkeler, insan sermayesi eksikliği problemi yaşayan ülkelere uzun vadede daha hızlı gelişecektir (Pietak, 2014). Turizmin ekonomik büyüme üzerindeki rolü veya tersi yöndeki ilişkiler ise ekonomik büyüme modelleri içerisinde uzunca bir süre yer almamış, ekonomistlerin ve politika yapıcıların dikkatini yeterince çekmemiştir (Tang ve Tan, 2015).

Literatüre bakıldığında, ihracat, finansal gelişme, ar-ge çalışmaları gibi faktörler ile büyüme arasındaki ilişkinin sürekli olarak incelenmeye devam edildiği görülmektedir. Bununla birlikte, bir çeşit ihracat kalemi olan uluslararası turizm gelirlerinin ekonomi üzerindeki etkisi de önemli bir çalışma alanıdır. Turizm, günümüzde dünyanın en hızlı büyüyen sektörlerinden biridir. Bu nedenle özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ve turizm potansiyeli yüksek ülkeler açısından turizm gelirleri katma değeri yüksek, önemli ve potansiyel bir büyüme faktörü olarak görülmektedir. Turizm, gelişmekte olan ülkelerin yanı sıra gelişmiş ülkeler için de ekonomik büyüme ve sosyo-ekonomik ilerleme bağlamında önemli bir unsurdur.

Turizm sektörünün dünyadaki durumuna bakıldığında, Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO)'nün raporuna göre uluslararası turist sayısı yılda %3,3 artarak 2030 yılına kadar 1,8 milyar seviyesine ulaşacaktır. Rapora göre 2017 yılında yapılan

seyahatler %7 artarak 1,322 milyon seviyesine ulaşmıştır. Bu oranın 2010 yılından beri son yedi yılda elde edilen en yüksek büyüme rakamı olduğu belirtilmektedir. 2017 yılında en yüksek ziyaretçi artışı ise % 'lik artışla 671 milyon ziyaretçi ile Avrupa ülkelerinde olmuştur. Avrupa ülkelerini sırasıyla, %6'lık büyüme rakamıyla 324 milyon turist ile Asya Pasifik bölgesi, %3'lük artış oranıyla 207 milyon turist ile Amerika kıtası, %8'lik artış oranıyla 62 milyon ziyaretçi ile Afrika kıtası ve %5'lik artışla 58 milyon turist ile Ortadoğu ülkeleri takip etmiştir. Uluslararası turizm gelirleri ise 2017 yılında reel olarak %4,9 oranında artarak 1,340 milyar ABD doları olmuştur. Uluslararası turizm gelirleri açısından ilk 10 sırada ise sırasıyla ABD (210,7 milyar USD), İspanya (68 milyar USD), Fransa (60,7 milyar USD), Tayland (57,5 milyar USD), İngiltere (51,2 milyar USD), İtalya (44,2 milyar USD), Avustralya (41,7 milyar USD), Almanya (39,8 milyar USD), Çin (35,6 milyar USD), Japonya (34,1 milyar USD) yer almıştır (UNWTO, 2017; TUROB, 2017).

Turizm gelirleri, özellikle ihracata yaptığı katkı ve döviz kazancı sağlaması açısından, önemli bir ekonomik büyüme faktörüdür. Turizm sektörünün kalkınması, aynı zamanda diğer sektörleri doğrudan veya dolaylı yollardan pozitif etkileyecek bir unsurdur. Yarattığı çarpan etkisi, ekonomiye sağladığı döviz kazancı, yeni iş sahaları açarak sağladığı istihdam, kişi başına düşen geliri arttırmaya olan katkıları ve kamusal gelir kaynağı olması gibi nedenlerle turizm sektörü ve bu sektörden sağlanan gelirler her ülke için önemli bir ekonomik kalkınma faktörüdür. Ayrıca uluslararası turizm gelirlerinin, üretim süreçlerinde kullanılan ve ithal edilen sermaye mallarının satın alınması için yapılan döviz harcamalarına dolaylı yoldan finansman sağlaması, altyapı, insan sermayesi ve rekabet amaçlı yatırımları teşvik etmesi gibi etkileri söz konusudur (Brida ve Pulina, 2010).

Finansal gelişme, yatırım verimliliğinde, iş fırsatlarında, mal ve hizmet alış-verişinde ve teknolojik iyileştirmede sağladığı artışlar nedeniyle ekonomik büyüme ile ilişkili unsurlardan bir diğeridir (Ali, Khan ve Khan, 2018). Bu nedenle ekonomik büyümenin bir faktörü olan turizm gelirleri ile finansal gelişmişlik düzeyi arasında bir ilişki olması beklenir. Literatürde konu ile ilgili yapılmış çalışmaların bulgularına göre finansal gelişmişlik faktörleri ile turizm göstergeleri arasında etkileşim söz konusudur (Ridderstaat ve Croes, 2015; Papatheodorou ve diğ., 2010; Başarır ve Çakır, 2015; Ohlan, 2017).

Bu çalışmada yukarıdaki olgulardan hareketle turizm geliri en yüksek 7 ülke ile Euro bölgesinde uluslararası turizm gelirleri ile ekonomik büyüme ve finansal gelişmişlik düzeyleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Hızla küreselleşen dünyada, ekonomik faaliyetlerin artık ülke sınırlarının dışına taşması nedeniyle geleneksel teorilerin küresel ölçekte ele alınması

gerektiği düşünülmektedir. Bu nedenle bu çalışmada literatürde yer alan turizm-büyüme modellerinin geçerliliği küresel çapta test edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada 1995-2016 yılları arası yıllık veriler kullanılmıştır. Analiz yöntemleri olarak panel veri analizi kullanılmıştır. Çalışmada turizm temelli ekonomik büyüme hipotezi ve ekonomik büyüme temelli turizm büyümesi hipotezlerinin küresel anlamda geçerliliği ve finansal gelişmişlik seviyesi ile turizm gelirleri arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışmanın bir diğer amacı, gerçek dünyadaki ilişkileri ekonometrik modeller yardımıyla daha iyi açıklayabilmek ve önceki çalışmaların bulgularından oluşan literatüre farklı boyutlarda katkı sağlamaktır.

## 2. LİTERATÜR TARAMASI

Ekonomileri içerisinde turizm sektörünün belirgin olarak önemli bir rol oynadığı ülkelerde, turizm sektörü gelişimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan ilki turizm ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıyı deneysel bir bakış açısıyla inceleyen Ghali (1976) tarafından gerçekleştirilmiştir. Sonraki süreçte Oh (2005) ve Cortés-Jiménez ve Pulina (2006) tarafından yapılan çalışmalarda, ekonomik büyümenin turizm sektörünün büyümesini beraberinde getirdiği ve bunun sebebinin yüksek büyüme oranlarına sahip ülkelerin birçok iş ve çalışma fırsatlarına sahip olması olduğu belirtilmiştir (Lean ve Tang, 2010). Buna karşın aynı dönemlerde yapılan diğer birçok çalışmada turizm sektörü büyümesinin ekonomik büyümeyi beraberinde getirdiğine dolayısıyla turizme dayalı ekonomik büyüme hipotezinin geçerli olduğuna dair bulgular elde edilmiştir (Balaguer ve Cantavella-Jordá, 2002; Gündüz ve Hatemi-J, 2005). Teorik anlamda turizme dayalı büyüme hipotezi, ekonomik büyümenin yalnızca bir ekonomideki emek ve sermaye miktarını artırarak değil, aynı zamanda ihracatı artırarak üretilebileceğini öne süren ihracata dayalı büyüme hipotezinden türetilmiştir (Brida, Cortés-Jiménez ve Pulina, 2016).

Literatürde konuyla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, bu çalışmaların genel olarak homojen veri setleri yani tek bir ülke verilerinden hareketle yapıldıkları dikkati çekmektedir. Örneğin, Balaguer & Cantavella-Jorda (2002), İspanya'nın uzun dönem ekonomik kalkınmasında turizmin rolünü incelemişlerdir. Çalışmada turizm temelli büyüme modeli test edilmiş ve İspanya'daki ekonomik büyümenin uluslararası turizmin genişlemesine bağlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dritsakis (2004) ise Yunanistan'ı temel alarak yaptığı çalışmada gayri safi milli hasıla, reel efektif döviz kuru ve uluslararası turizm kazançlarının Yunanistan'ın uzun vadeli ekonomik büyümesi üzerindeki etkisini nedensellik ve eşbütünleşme analizleri ile incelemiştir. Çalışmada 1960 yılı I. çeyrek–2000 yılı IV. çeyrek

arası dönemleri için “Çok Değişkenli Oto-Regresif (VAR)” model uygulanmış ve gayri safi milli hasıla, reel efektif döviz kuru ve uluslararası turizm kazançları arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca uluslararası turizm kazançları ve ekonomik büyüme arasında güçlü bir Granger nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Bir başka çalışmada Durbarry (2004), Mauritis’te eşbütünleşme ve nedensellik testleri ile ekonomik büyüme ile turizm arasındaki ilişkiyi incelemiş ve turizmin ekonomik büyümeyi desteklediği iddiasını destekleyen sonuçlar elde etmiştir.

Literatürdeki genel bulguların aksine Oh (2005), Kore’de turizm büyümesi ve ekonomik genişleme arasındaki nedensel ilişkileri, Engle ve Granger iki aşamalı yaklaşımı ve Vektör Otoregresyon (VAR) modeli kullanarak araştırmış ve iki seri arasında uzun vadeli bir denge ilişkisinin olmadığını tespit etmiştir. Çalışmasında turizm odaklı ekonomik büyüme hipotezinin Kore ekonomisi için söz konusu olmadığını belirtmektedir.

Kim ve Chen (2006) ise Tayvan’da iki değişken arasındaki nedensel ve eşbütünleşme ilişkilerini inceledikleri çalışmalarında, uzun dönemli bir denge ilişkisi ile iki yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını tespit etmişlerdir. Bu sonuç, Tayvan’da turizm büyümesi ile ekonomik gelişme faktörlerinin birbirini güçlendirdiğini göstermektedir.

Birden çok ülkenin temel alınarak yapıldığı çalışmalardan biri Chou (2013) tarafından yapılmıştır. Araştırmacı, 1988-2011 yılları için 10 geçiş ülkesinde turizm harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkileri incelemiştir. Analiz yöntemi olarak ülkeler arasında bağımlılık ve heterojenliği dikkate alan panel nedensellik analizi kullanılmıştır. Sonuçlar, nedensellik yönündeki kanıtları desteklemektedir ve bu 10 geçiş ülkesinin 3’ü (yani Bulgaristan, Romanya ve Slovenya) tarafsızlık hipotezi ile tutarlıdır. Çek Cumhuriyeti ve Polonya için tersine ilişkiler bulunurken, Kıbrıs, Letonya ve Slovakya için büyüme hipotezi geçerlidir. Geri bildirim hipotezi Estonya ve Macaristan için geçerlidir.

Konu ile ilgili literatürde yer alan diğer bazı çalışmalar ve bulguları aşağıda özetlenmiştir:

Kumar ve Kumar (2013), ARDL sınır yaklaşımı kullanılarak 1981–2009 dönemleri arasında Fiji’de ekonomik kalkınmada finansal gelişme ve kentleşme gibi diğer çağdaş itici güçlerle turizmin katkısını araştırmıştır. Turizm sektörünün çalışan başına yüzde 0.13’lük bir paya sahip olduğunu bulurken, finansal gelişmenin uzun vadede yüzde 1’lik her bir artış için yüzde 0.71’lik en büyük katkı payına sahip olduğunu tespit etmişlerdir.

Kumar (2014), ARDL sınır testi modeli kullanarak 1980–2010 döneminde Vietnam'da bilgi değişimi teknolojisi (ICT), turizm ve ekonomik büyüme üzerindeki turizm ve finansal gelişme arasındaki ilişkinin dinamiklerini araştırmıştır. Turizm ve işçi başına çıktı arasında iki yönlü bir nedensellik bulunduğunu, turizm ve işçinin karşılıklı olarak birbirini güçlendirdiğini gösteren bir nedensellik bulmuşlardır. Ayrıca, turizmin sadece kısa vadede etkisi söz konusudur. ICT ve finansal kalkınma çalışan başına üretim üzerinde uzun süreli bir etkiye sahiptir. Bu çalışmadan elde edilen bulgulara göre finansal gelişme, turizmi ve ekonomik büyümeyi etkilemektedir.

Antonakakis, Dragouni ve Filis (2015) turizm büyümesi ve ekonomik büyüme arasındaki dinamik ilişkiyi 1995-2012 dönemi boyunca 10 Avrupa ülkesi için aylık verilere dayanarak incelemişlerdir. Çalışma sonuçlarına göre turizm-ekonomik büyüme ilişkisi, hem büyüklük hem de yön açısından zaman içinde istikrarlı değildir, bu da turizmin yönlendirdiği ekonomik büyümenin (TLEG) ve ekonomi güdümlü turizm büyümesinin (EDTG) hipotezlerinin zamana bağlı olduğunu göstermektedir.

Ertugrul ve Mangir (2015), Türkiye’de 1998–2011 dönemi için ARDL sınır testi yaklaşımı ve Granger nedensellik analizi ile ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişkileri incelemişlerdir. Çalışma sonucunda turizmden ekonomik büyümeye doğru uzun dönemli ve tek yönlü nedensellik olduğunu bulmuşlardır. Sonuçlar ayrıca, turizmin hem uzun vadede hem de kısa vadede gayri safi yurtiçi hasıla ve ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Cárdenas-García, Sánchez-Rivero & Pulido-Fernández (2015), turizmdeki büyümenin, ekonomik kalkınma seviyesinde bir artışı etkileyip etkilemediğini incelemişlerdir. Bu amaçla, 144 ülke örneği kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçları turizmdeki büyümenin ekonomik büyümeyi etkilediğini göstermiştir.

Ridderstaat ve Croes (2015), Kanada, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki para arzı döngülerinin Aruba ve Barbados için birim kök, eşbütünleşme ve nedensellik testi uygulayarak turizm talebini etkileyip etkilemediğini araştırmışlardır. Para arzı döngülerinin, turizmin çevrimsel hareketlerini etkileyebileceğini ve etkilerin, döngülerin gelişim aşamasına bağlı olarak asimetric olduğunu bulmuşlardır.

Phiri (2016) yaptığı çalışmada, Güney Afrika'da 1995 ile 2014 yılları arasında toplanan yıllık veriler ile turizm ve ekonomik büyüme arasındaki eşbütünleşme ve nedensel ilişkileri incelemiştir. Çalışma sonuçlarına göre, turizm gelirlerinin turizm gelişiminin bir

ölçüsü olarak kullanıldığı zaman, turizm odaklı büyüme hipotezini desteklemektedir. Bununla birlikte, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Brida, Cortes-Jimenez ve Pulina (2016), turizm temelli büyüme modellerinin ele alındığı çalışmaları incelemiştir. Çalışmada 100 makalenin kapsamlı bir incelemesini sunmaktadır. Çalışmada turizm temelli büyüme modellerinin arkasındaki ekonomik teorik çerçeveye genel bir bakış sunulmaktadır. Sonuçlara göre az sayıdaki istisnalar dışında, deneysel bulgular, uluslararası turizmin ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini göstermektedir.

Chiu & Yeh (2017), 84 ülkenin kesitsel veri seti için turizm büyümesi, ekonomik büyüme ve diğer makroekonomik değişkenler arasındaki doğrusal olmayan ilişkiyi araştırmıştır. Çalışma sonuçları, turizm büyümesi ile ekonomik büyüme arasında doğrusal olmayan ilişkiyi gösteren güçlü kanıtlar olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte bu durum her ülke için geçerli değildir. Farklı turizm gelişmişlik koşullarına sahip ülkelerde farklı etkiler söz konusudur.

Ohlan (2017), 1960-2014 dönemi için turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Hindistan özelinde incelenmiştir. Çalışmasında kullandığı Bayer ve Hanck bütünleşik testin sonuçlarına göre turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişim bir araya gelmektedir. Turizm gelirleri Hindistan'da hem uzun vadede hem de kısa vadede ekonomik büyümeyi desteklediği görülmüştür. Ayrıca sonuçlar, turizmden ekonomik büyümeye doğru uzun vadeli tek yönlü bir Granger nedenselliğinin varlığını göstermektedir.

Katircioglu, Katircioğlu & Altınay (2018), turizmdeki büyüme ve finansal kalkınma arasındaki etkileşimleri incelemiştir. Sonuçlara göre, turizm gelişimi ve finansal gelişim arasında uzun vadeli bir ilişki olduğunu teyit etmekte ve doğrudan yabancı yatırımlar ve dış ticaret de bu etkileşimi etkilemektedir. Türkiye'deki turizm genişlemesi büyük ölçüde finansal piyasalardan etkilenmektedir. Sonuçlar ayrıca, Türkiye'de turizm hacmindeki değişimlerin finansal hacimdeki değişikliklerden önce geldiğini ortaya koymaktadır.

Risso (2018), 1995-2016 yılları için 179 ülke verisi temel alınarak turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Granger nedensellik testi sonuçları turizm ve ekonomik büyüme arasındaki iki yönlü nedenselliği ve geri bildirim hipotezini desteklemektedir. Sonuçlar, gelenlerin sayısında, turizm gelirlerinde ve turizm harcamalarında % 100'lük bir artışın, kişi başına GSYİH' nin sırasıyla %9, %7 ve %10 oranında arttırdığını göstermiştir. Buna karşılık, kişi başına düşen reel GSYİH' daki % 100'lük bir artış, gelenlerin sayısını, gelirleri ve harcamaları sırasıyla %54, %91 ve %101 oranında arttırmaktadır. Beşeri

sermaye olarak insan sermayesi ve gayri safi sermaye oluşumu gibi kontrol değişkenleri, turizm ve ekonomik büyümede önemli bir rol oynamaktadır.

### 3. VERİ VE YÖNTEM

Bu çalışmada 1995 ve 2016 yılları arası yıllık verileri kullanılmıştır. Çalışmada, verilerine eksiksiz ulaşılabilen ve turizm gelirleri en fazla olan ülkeler (ABD, Avusturya, Çin, İngiltere, Japonya, Tayland, Türkiye) ile Euro bölgesi yer almıştır. Veriler, Dünya Bankası'nın internet sitesinden yayınladığı verilerden elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlerden uluslararası turizm gelirleri, uluslararası taşımacılık için ulusal taşıyıcılara yapılan ödemeler dahil olmak üzere uluslararası gelen ziyaretçiler tarafından yapılan harcamalardır. Bu gelirler, hedef ülkede alınan mallar veya hizmetler için yapılan herhangi bir ön ödemeyi de içerir. Veriler gününbirlik gelen ziyaretçilerden elde edilen gelirleri de içerebilirler. Veriler ABD doları cinsindedir (Dünya Bankası, 2018). Çalışmada GSYİH, geniş para arzı ve uluslararası turizm gelirleri, döviz kurlarındaki dalgalanmaların veri serilerindeki etkisini azaltmak amacıyla ABD doları cinsinden alınmıştır. Çalışmada finansal gelişmişlik göstergesi olarak daha önce yapılan çalışmalara (Hassan, Sanchez, ve Yu, 2011; Ak, Altıntaş ve Şimşek, 2016; Çeştepe ve Yıldırım, 2016; Ohlan, 2017) paralel olarak, geniş para arzının (M3) GSYİH'ya oranı alınmıştır. M3 para arzı aynı zamanda finansal derinliğin bir göstergesidir. Ekonomik büyüklük göstergesi olarak ise GSYİH dikkate alınmıştır. Çalışmada panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır.

Araştırmada kullanılan serilerin korelasyon matrisi ve tanımlayıcı istatistikleri Tablo 1'de sunulmuştur. Korelasyon matrisinden görüldüğü gibi, büyüme ile turizm ve finansal gelişme pozitif yönde ilişkilidir (*korelasyon katsayısı (r)=sırasıyla 0,708566 ve 0,249081*).

**Tablo 1.** Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Matrisi Tablosu

	<b>LGSYİH</b>	<b>LM3</b>	<b>LTUR</b>
Ortalama	12.30498	1.981275	10.54635
Medyan	12.38377	1.997586	10.48815
Maksimum	13.27008	2.384500	11.56296
Minimum	11.05567	1.449520	9.689664
Std. Sapma	0.633464	0.227692	0.499485
Çarpıklık	-0.262597	-0.166161	0.414998
Basıklık	1.849202	2.326665	2.250090
Gözlem	176	176	176
<b>LGSYİH</b>	1	0.249081*	0.708566*
<b>LM3</b>	0.249081*	1	-0.201044*
<b>LTUR</b>	0.708566*	-0.201044*	1

\*0,05 anlamlılık düzeyi



Çalışmada öncelikle tüm seriler doğal logaritmik (ln) formlarına dönüştürülmüştür. Çalışmanın panel veri modelleri ise aşağıdaki gibidir:

$$\text{Model I: } LG_t = LT_t + LF_t + u_t$$

$$\text{Model II: } LT_t = LG_t + LF_t + u_t$$

Burada  $G = \text{GSYİH}$ ,  $T = \text{Uluslararası turizm gelirlerini}$ ,  $F = \text{finansal gelişmeyi}$ ,  $t = \text{zamanı}$  ve  $u = \text{hata terimini}$  ifade etmektedir.

### 3.1. Birinci Nesil Birim Kök Testi Sonuçları

Panel veri analizinin yapılabilmesi için öncelikle serilerin durağan olması veya birim kök içermemesi gerekmektedir. Birim kök testleri, tahmin modellerinin sahte regresyon içermeye riskine karşı yapılan testlerdir. Bu çalışmada, en doğru sonuçlara ulaşabilmeyi sağlayacak en uygun panel regresyon modelini tespit etmek amacıyla farklı birim kök testleri sonuçlarına bakılmıştır. Bu sayede, değişkenler arasındaki ilişki daha sağlıklı ölçülebilmektedir. Bu amaçla çalışmada öncelikle değişkenler arasındaki yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan birinci nesil birim kök testleri kullanılmıştır. Bu çalışmada, literatürde yer alan çalışmalarda yapılmış birim kök testlerinde en sık tercih edilen Levin, Lin & Chu testi, Im, Pesaran ve Shin W-istatistiği, ADF-Fisher ve PP-Fisher panel birim kök testleri sabit terimli şekilde uygulanmıştır. Gecikme uzunlukları AIC kriterine göre program tarafından otomatik olarak belirlenmiştir.

Yapılan panel birim kök testleri sonucunda değişkenlerin düzey değerlerinde birim kök içerdikleri, durağan olmadıkları görülmüştür. Tablo 3'te yer alan sonuçlara göre her 3 serinin de düzey değerlerinde durağan olmadıkları görülmektedir. Ek olarak, sabit terimli ve trendli birim kök testleri de yapılmış ve sonuçların değişmediği görüldüğünden sadece sabit terimli birim kök testi sonuçları raporlanmıştır.

**Tablo 2.** Düzey Değerlerinde Birim Kök Testi Sonuçları (Sabitli)

Yöntem	LGSYİH		LM3		LTUR	
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
Levin, Lin & Chu t	-4.03152	0.0000	-2.28515	0.0112	-1.25857	0.1041
Im, Pesaran ve Shin W-stat	-0.88121	0.1891	0.06411	0.5256	1.89102	0.9707
ADF - Fisher Chi-square	18.7258	0.2831	13.5288	0.6338	9.72864	0.8804
PP - Fisher Chi-square	11.2348	0.7948	14.6018	0.5540	9.78799	0.8775

Analizlerin devamında birinci farkları alınan serilere tekrar birim kök testleri yapılmıştır. Tablo 4'e bakıldığında birinci farkları alınan serilerin durağan hale geldikleri görülmektedir.

**Tablo 3.** Birinci Farklarda Birim Kök Testi Sonuçları (Sabitli)

Yöntem	LGSYİH		LM3		LTUR	
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
Levin, Lin & Chu t	-5.20173	0.0000	-6.00963	0.0000	-8.93981	0.0000
Im, Pesaran ve Shin W-stat	-4.26364	0.0000	-6.76223	0.0000	-7.75938	0.0000
ADF - Fisher Chi-square	46.6862	0.0001	73.7091	0.0000	82.7750	0.0000
PP - Fisher Chi-square	46.0678	0.0001	89.5101	0.0000	82.6526	0.0000

Bununla birlikte birinci nesil panel birim kök testleri yatay kesit bağımlılığı olarak adlandırılan birimler arası korelasyon ilişkisini dikkate almamaktadır. Bu nedenle daha sağlıklı sonuçlar elde edebilmek amacıyla panelde yer alan yatay kesitler arasındaki bağımlılık ilişkisi de incelenmiştir.

### 3.2. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığı, Breusch-Pagan (1980) LM testi, Pesaran (2004) CD ve CDlm testleri ile araştırılmıştır. Breusch-Pagan (1980) LM testi, zaman boyutu yatay kesit boyutundan çok büyük olduğunda ( $T > N$ ), Pesaran (2004) CDlm testi, zaman boyutunun yatay kesit boyutundan büyük olduğu ( $T > N$ ) ancak iki boyut arasındaki farkın fazla olmadığı durumlarda kullanılmaktadır. Pesaran (2004) CD testi ise yatay kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olduğu durumlarda ( $N > T$ ) kullanılmaktadır (Topaloğlu, 2017). Bu çalışmada her 3 testin sonuçlarına da yer verilmiştir.

**Tablo 4.** Modelin Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Test	Statistic	df	Prob
Breusch-Pagan LM	70.56194	28	0.0000
Pesaran scaled LM	5.687578		0.0000
Pesaran CD	6.774685		0.0000

Tablo 4 ve Tablo 5'te sonuçları verilen testlere göre hem modelde hem de değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olmadığını iddia eden  $H_0$  hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Bu nedenle birim kök testlerinde yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil birim kök testi yöntemlerinin kullanılması daha doğru olacaktır.

**Tablo 5.** Serilerin Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Test	LGSYİH			LM3			LTUR		
	Statistic	df	Prob	Statistic	df	Prob	Statistic	df	Prob
Breusch-Pagan LM	430.4558	28	0.0000	375.4154	28	0.0000	508.0654	28	0.0000
Pesaran scaled LM	53.78041		0.0000	46.42534		0.0000	64.15144		0.0000
Pesaran CD	20.11007		0.0000	18.70822		0.0000	22.51957		0.0000

### 3.3. Pesaran CIPS İkinci Nesil Birim Kök Testi Sonuçları

Çalışmada, Pesaran (2007) tarafından önerilen CIPS testi sabitli ve trendli ve sabitli yapılarla gecikme uzunluğu “bir” alınarak uygulanmıştır. CIPS testinin boş hipotezi “H<sub>0</sub>: Seriler I(1)’dir” şeklindedir. Pesaran (2007), CIPS testini yatay kesit bağımlılığı yapısı için tek bir ortak faktör özelliğine dayalı olarak önermiştir. Tek bir ortak faktör ve artıkların otokorelasyon düzeninin bilindiği varsayımları altında, CIPS testinin çok iyi performans gösterdiğini belirtilmektedir (Cerasa, 2008). CIPS testi bireysel CADF birim kök testinin ortalamalarını alarak tahminlemede bulunur (Cınar ve Özçalık, 2012). CIPS testi sonucunda elde edilen test istatistikleri, Pesaran (2006) tarafından yapılan çalışmadaki kritik tablo değerleriyle karşılaştırılır ve panel verilerin bütün olarak durağan olup olmadığı test edilir (Cınar ve Özçalık, 2012).

**Tablo 6.** İkinci Nesil Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Pesaran (2007) İkinci Nesil Birim Kök Testi (CIPS Zt-bar)			
	Trendsiz Sabitli		Trendli ve Sabitli	
	Zt-bar İstatistiği	p	Zt-bar İstatistiği	p
LGSYİH	-2.487*	0	-0.219	0
	-3.432*	1	-1.936**	1
LTUR	0.874	0	3.329	0
	-0.360	1	2.192	1
LM3	0.428	0	1.512	0
	-0.043	1	0.880	1
Δ LGSYİH	-8.669*	0	-7.422*	0
	-2.597*	1	-0.863	1
ΔLTUR	-9.301*	0	9.397*	0
	-2.330*	1	-2.046**	1
ΔLM3	-8.425*	0	-7.226*	0
	-3.458*	1	-2.306**	1

*Notlar:* \*, \*\* simgeleri sırasıyla 1% ve 5% anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Pesaran (2007) birim kök testi (CIPS), Markus Eberhardt tarafından geliştirilen “multipurt” STATA komutu ile uygulanmıştır. Multipurt, Scott Merryman’ın xtfisher ve Piotr Lewandowski’nin pescadf testlerini kullanır. Gecikme uzunlukları (p) AIC ve SIC kriterlerine göre belirlenmiştir.

Tablo 6’da sonuçları verilen CIPS testine göre LGDP değişkeni dışındaki tüm değişkenlerin düzeyde durağan olmadıkları ve ikinci farklarında (Δ simgesi ile temsil edilmiştir) durağan hale geldikleri görülmektedir.

### 3.3. Panel Veri Analizi Modeli Seçimi

Panel veri analizlerinde tercih edilecek modeller katsayılarına göre belirlenmektedir. Analizler, katsayıların havuzlanmış, sabit ve rassal etkilere sahip olup olmamalarına göre tercih edilen modeller üzerinden yapılmaktadır (Aktaran: Alsu, 2017). Bu amaçla ilk olarak Tablo 7’de sonuçlarına yer verilen F testi yardımıyla Havuzlanmış Model - Sabit Etkiler Modeli karşılaştırılmıştır. Tabloda yer alan olasılık değerinin 0,05 değerinden küçük olması nedeniyle havuzlanmış modelin uygun olduğunu belirten Ho hipotezi reddedilmiştir. İkinci aşamada LM testi ile Havuzlanmış Model-Rassal Etkiler Modeli karşılaştırılmış ve olasılık

değerinin 0,05 değerinden küçük olması nedeniyle modelin havuzlanmış modele uygun olduğunu öne süren  $H_0$  hipotezi reddedilmiştir. Üçüncü aşamada Hausman Testi ile sabit etkiler modeli - rassal etkiler modeli karşılaştırması yapılmıştır. Tablo 7’de yer alan sonuçlara göre olasılık değerinin 0,05 değerinden büyük olması nedeniyle modelin rassal etkiler modeline uygun olduğunu ifade eden  $H_0$  hipotezi kabul edilmiştir.

**Tablo 7.** Panel Veri Modeli Seçim Analizi Sonuçları

Test Modelleri	Test Yöntemi	İstatistik	Olasılık
Havuzlanmış-Sabit Etkiler	F Testi	64.959482	0.0000
Havuzlanmış-Rassal Etkiler	LM Testi (Breusch-Pagan)	883.8305	0.0000
Rassal Etkiler-Sabit Etkiler	Hausman Test	2.261734 ( $\chi^2$ )	0.3228

### 3.4. Otokorelasyon Testi

Tablo 8’de ise seriler arasında otokorelasyon olup olmadığını gösteren Breusch-Godfrey Serisel Korelasyon LM Testi sonuçları yer almaktadır. Test istatistiği sonuçlarına göre 0,05 anlamlılık düzeyi için  $H_0$  hipotezi kabul edilmektedir. Test sonuçlarına göre kalıntılarda serisel korelasyon olmadığını öne süren  $H_0$  hipotezi %5 anlamlılık seviyesinde kabul edilmiştir. Seriler arasında otokorelasyon problemi yoktur.

**Tablo 8.** Breusch-Godfrey Serisel Korelasyon LM Testi

F-statistic	0.665615	Prob. F(2,170)	0.5153
Obs*R-squared	1.359736	Prob. Chi-Square(2)	0.5067

### 3.5. Değişen Varyans Testi

Panel regresyon modelinin otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarını taşıması durumunda regresyon tahminleri gerçek değerleri göstermemektedir. Bu çalışmada değişen varyansın tespit edilebilmesi için Breusch-Pagan-Godfrey Eşvaryanslılık testi uygulanmıştır. Test edilecek hipotezler ise aşağıdaki gibidir:

$H_0$ : Hata terimlerinin varyanslarının hepsi eşittir.

$H_1$ : Hata terimlerinin varyansları eşit değildir.

Tablo 9’da yer alan test sonuçlarına göre %5 anlamlılık seviyesinde sabit varyans olduğunu iddia eden  $H_0$  hipotezi reddedilmektedir. Dolayısıyla serilerde değişen varyans problemi söz konusudur.

**Tablo 9.** Breusch-Pagan-Godfrey Testi

F-statistic	22.07240	Prob. F(2,163)	0.0000
Obs*R-squared	35.78020	Prob. Chi-Square(2)	0.0000
Scaled explained SS	37.12480	Prob. Chi-Square(2)	0.0000

### 3.6. Rassal Etkiler Panel Veri Analizi Sonuçları

Analizlerin sonraki aşamasında ise White cross section (White yatay kesit kovaryans katsayısı) düzeltmesi ile regresyon modeli tahmin edilmektedir. White cross section düzeltmesinin yapılmasının nedeni otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarını düzelterek regresyon modelini tahmin etmesidir. Panel veri analizi çıktıların doğru yorumlanabilmesi için tüm gerekli işlemler yapıldıktan sonra sonuçların yorumlanmasına geçilmiştir. Panel veri analizi Model I aşağıdaki gibidir:

$$LGSYİH_{it} = \alpha_{it} + \beta_2 LM3_{it} + \beta_3 LTUR_{it} + \varepsilon_{it}$$

Tablo 10’da yer alan sonuçlara göre turizm gelirlerinin ve geniş para arzının ekonomik büyümeyi etkilediği görülmektedir. Bu etki M3 para arzı açısından negatif olarak ortaya çıkmıştır. Bu sonuç Kormendi ve Meguire (1985), Dwyer ve Hafer (1988) gibi araştırmacılar tarafından yapılan çalışmaların sonuçlarıyla benzerdir. Aydın, Ak ve Altundaş (2013) finansal baskı dönemlerinde para arzının gayrisafi yurtiçi hasılaya göre daha fazla arttığını ve bunun nedeninin hükümetin ‘enflasyon vergisi tabanı’ni genişletmek için para arzını yapay bir biçimde artırması olabileceğini (Güloğlu, 2003: 48) belirtmektedirler. Yazarlara göre bu tür politikalar yatırım hacmi ve verimlilik üzerinde negatif bir etki yaratarak büyümeyi yavaşlatmaktadır (Aydın, Ak ve Altundaş, 2013).

Elde edilen sonuçlar diğer yandan turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisinin olduğu görülmektedir.

**Tablo 10.** Panel Veri Analizi Sonuçları (Model I)

Bağımlı Değişken: LGSYIH

Yöntem: Panel EGLS (İki yönlü rassal etkiler)

Örnekleme: 1996 2016

Yatay Kesit Sayısı: 8

Toplam gözlem sayısı: 168

White cross-section standard errors &amp; covariance (d.f. corrected)

Değişken	Katsayısı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık
Sabit	0.018627	0.009136	2.038961	0.0430
LM3	-0.395675	0.149519	-2.646321	0.0089
LTUR	0.298788	0.057627	5.184868	0.0000
R-Kare	0.233467	Bağımlı değişken ortalaması		0.010598
Düzeltilmiş R-Kare	0.224176	Bağımlı değişken std. Sap.		0.043343
S.E. of regression	0.038177	Sum squared resid		0.240486
F-İstatistiği	25.12749	Durbin-Watson istatistiği		1.403248
Olasılık(F-İstatistiği)	0.000000			

Tablo 11’de ise bağımlı değişkenin turizm gelirleri olması durumunda yapılan panel veri analizi sonuçları yer almaktadır. Panel regresyon Model II aşağıdaki gibidir:

$$LTUR_{it} = \alpha_{it} + \beta_2 LM3_{it} + \beta_3 LGSYIH_{it} + \varepsilon_{it}$$

Sonuçlara göre ekonomik büyüme turizm gelirleri üzerinde etkilidir. Etkinin büyüklüğü turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinden daha fazladır. Öyle ki Tablo 10’a göre turizm gelirlerindeki %1’lik artış ekonomik büyümeyi yaklaşık %0,30 arttırırken Tablo 11’e göre ekonomik büyümedeki %1’lik yükseliş turizm gelirlerini yaklaşık %0,47 arttırmaktadır. Buna karşın parasal derinleşme (M3) ile turizm gelirleri arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

**Tablo 11.** Panel Veri Analizi Sonuçları (Model II)

Değişken	Katsayısı	Std. Hata	t-İstatistiği	Olasılık
Sabit	0.018276	0.005311	3.441485	0.0007
LM3	-0.128555	0.231471	-0.555382	0.5794
LGDP	0.467470	0.074923	6.239373	0.0000

#### 4. SONUÇ

Literatür incelendiğinde kimi çalışmalarda turizm temelli ekonomik büyüme hipotezinin geçerli olduğuna yönelik bulgular yer alırken, kimi çalışmalarda ekonomik büyüme temelli turizm büyümesi hipotezinin geçerliliğine yönelik kanıtlar sunulduğu görülmektedir. Literatür kısmında yer verilen çalışmalardan görüldüğü üzere değişkenler arasındaki ilişkiler ülkeden ülkeye ve analiz yöntemlerine göre farklılaşmakta ve turizm ve ekonomik büyüme ile finansal gelişme arasındaki ilişkiler zamana bağlı olarak değişmektedir.

Bu çalışmada, turizm geliri en yüksek dünya ülkelerini iyi bir şekilde temsil edecek bir örneklemin alınması ile sonuçların mümkün olduğunca genelleştirilebilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın sonuçları, turizm büyümesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi gösteren güçlü kanıtlar sunmaktadır. Sonuçlar ülkelerin uluslararası turizm gelirleri ile ekonomik büyüklüklerinin karşılıklı ilişki içerisinde bulunduğunu ve bu ilişkinin daha çok ekonomiye dayalı turizm büyümesi hipotezini desteklediğini göstermektedir. Ayrıca çalışmada finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışma ile ekonomik büyüme ve turizm büyümesi ilişkilerine yönelik teorik varsayımlara deneysel kanıtlar sunulmaya çalışılmış ve daha önce yapılan çalışmaların bulguları farklı örneklem ve veri setleri üzerinden test edilmiştir.

Çalışma sonuçları, turizm ülkeleri temel alındığında, ekonomi temelli turizm büyümesi hipotezinin geçerliliğinin turizm temelli ekonomik büyüme hipotezine göre daha baskın olduğunu buna karşın geri bildirim hipotezinin (çift taraflı ilişki) de geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun anlamı, ülkelerin gelişmişlik seviyelerinden bağımsız olarak analiz yapıldığında turizm sektörünün ihtiyaç duyduğu kaynakların ancak ekonomik kalkınma sonrasında sağlanabildiği ve gelir sağlayıcı hizmetlere dönüşebildiğidir. Özellikle küresel çapta turizmden sağlanan gelirlerin artmasının yolu küresel ekonominin büyümesi ve küresel refahın artmasına bağlıdır. Bu çalışmadan elde edilen bulgular, Risso (2018), Chiu & Yeh (2017), Antonakakis, Dragouni ve Filis (2015) tarafından yapılan çalışmaların bulgularıyla benzerdir.

Özet olarak, uluslararası turizm gelirleri, gelişmişlik seviyesi ne olursa olsun her seviyeden ülke için önemli bir ekonomik kalkınma faktörüdür. Aynı zamanda ülkelerin uluslararası turizm gelirlerinin artması ve turizm sektörünün büyümesi küresel ekonominin ve ilgili ülkelerin ekonomilerinin kalkınmasına bağlıdır. Bu nedenle politika yapıcıların ekonomik büyüme ve turizm arasındaki bu türden küresel çaptaki karşılıklı ilişkilerin farkında olmaları ve alacaklara kararları ve uygulayacakları politikaları bu doğrultuda yönlendirmeleri gerekmektedir.

## KAYNAKÇA

- Ak, M. Z., Altıntaş, N., & Şimşek, A. S. (2016). Türkiye'de Finansal Gelişme Ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Nedensellik Analizi. *Dogus University Journal*, 17(2).
- Ali, Q., Khan, M. T. I., & Khan, M. N. I. (2018). Dynamics between financial development, tourism, sanitation, renewable energy, trade and total reserves in 19 Asia cooperation dialogue members. *Journal of Cleaner Production*, 179, 114-131.
- Antonakakis, N., Dragouni, M., & Filis, G. (2015). How strong is the linkage between tourism and economic growth in Europe?. *Economic Modelling*, 44, 142-155.
- Balaguer, J., & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case. *Applied economics*, 34(7), 877-884.
- Başarir, Ç., & Çakir, Y. N. (2015). Causal interactions between CO2 emissions, financial development, energy and tourism. *Asian Economic and Financial Review*, 5(11), 1227-1238.
- Brida, J. G. & Pulina, M. (2010), A Literature Review On The Tourism-Led Growth Hypothesis Centro Ricerche Economiche Nord Sud, <http://crenos.unica.it/crenos/sites/default/files/WP10-17.pdf>
- Brida, J. G., Cortes-Jimenez, I., & Pulina, M. (2016). Has the tourism-led growth hypothesis been validated? A literature review. *Current Issues in Tourism*, 19(5), 394-430.
- Cárdenas-García, P. J., Sánchez-Rivero, M., & Pulido-Fernández, J. I. (2015). Does tourism growth influence economic development?. *Journal of Travel Research*, 54(2), 206-221.
- Cerasa, A. (2008). CIPS test for unit root in panel data: further Monte Carlo results. *Economics Bulletin*, 3(16), 1-13.
- Chiu, Y. B., & Yeh, L. T. (2017). The threshold effects of the tourism-led growth hypothesis: Evidence from a cross-sectional model. *Journal of Travel Research*, 56(5), 625-637.
- Chou, M. C. (2013). Does tourism development promote economic growth in transition countries? A panel data analysis. *Economic Modelling*, 33, 226-232.
- Cınar, S., & Ozcalik, M. (2012). Gelişmekte Olan Ülkelerde Mali Sürdürülebilirlik: Panel Veri Analizi. *Journal of Yaşar University*, 9(33).
- Cortés-Jiménez I, Pulina M. 2006. Tourism and growth: evidence for Spain and Italy. In 46th Congress of the European Regional Science Association, University of Thessaly (Volos, Greece), 30 August–3 September 2006, 1–23.
- Çeştepe, H., & Yıldırım, E. (2016). Türkiye’de finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 30, 12-26.
- Dritsakis, N. (2004). Tourism as a long-run economic growth factor: an empirical investigation for Greece using causality analysis. *Tourism economics*, 10(3), 305-316.
- Durbarry, R. (2004). Tourism and economic growth: the case of Mauritius. *Tourism Economics*, 10(4), 389-401.
- Dünya Bankası (2018), World Bank Open Data, <https://data.worldbank.org/>, (Erişim Tarihi:15/07/2018)
- Dwyer Jr, G. P., & Hafer, R. W. (1988). Is money irrelevant. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 70(3), 3-17.
- Ertugrul, H. M., & Mangir, F. (2015). The tourism-led growth hypothesis: empirical evidence from Turkey. *Current Issues in Tourism*, 18(7), 633-646.
- Ghali, M. A. (1976). Tourism and economic growth: an empirical study. *Economic Development and Cultural Change*, 24(3), 527-538.
- Gunduz L, Hatemi-JA. 2005. Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey? *Applied Economics Letters* 12: 499–504.
- Güloğlu, B. (2003), Financial Liberalisation and Economic Growth, *The ISE Review*, 7(27), 35-58.
- Hassan, M. K., Sanchez, B., & Yu, J. S. (2011). Financial development and economic growth: New evidence from panel data. *The Quarterly Review of economics and finance*, 51(1), 88-104.



- Katircioglu, S., Katircioğlu, S., & Altınay, M. (2018). Interactions between tourism and financial sector development: evidence from Turkey. *The Service Industries Journal*, 38(9-10), 519-542.
- Kim, H. J., & Chen, M. H. (2006). Tourism expansion and economic development: The case of Taiwan. *Tourism management*, 27(5), 925-933.
- Kormendi, R. C., & Meguire, P. G. (1985). Macroeconomic determinants of growth: cross-country evidence. *Journal of Monetary economics*, 16(2), 141-163.
- Kumar, R. R. (2014). Exploring the role of technology, tourism and financial development: An empirical study of Vietnam. *Quality and Quantity*, 48(5), 2881-2898.
- Kumar, R. R., & Kumar, R. (2013). Exploring the developments in urbanization, aid dependency, sectorial shifts and services sector expansion in Fiji: A modern growth perspective. *Global Business and Economics Review*, 15, 371-395.
- Lean, H. H., & Tang, C. F. (2010). Is the tourism-led growth hypothesis stable for Malaysia? A note. *International Journal of Tourism Research*, 12(4), 375-378.
- Oh, C. O. (2005). The contribution of tourism development to economic growth in the Korean economy. *Tourism management*, 26(1), 39-44.
- Ohlan, R. (2017). The relationship between tourism, financial development and economic growth in India. *Future Business Journal*, 3(1), 9-22.
- Papatheodorou A., Rossell J., Xiao H. (2010). Global economic crisis and tourism: Consequences and perspectives. *Journal of Travel Research*, 49 (1), 39-45.
- Phiri, A. (2016). Tourism and Economic Growth in South Africa: Evidence from Linear and Nonlinear Cointegration Frameworks. *International Research Journal*, 14(1), 31-53.
- Piętak, Ł. (2014). Review of theories and models of economic growth. *Comparative Economic Research*, 17(1), 45-60.
- Ridderstaat, J., & Croes, R. (2015). The link between money supply and tourism demand cycles. a case study of two Caribbean destinations. *Journal of Travel Research*, 26(2), 37-40.
- Risso, W. A. (2018). Tourism and Economic Growth: A Worldwide Study. *Tourism Analysis*, 23(1), 123-135.
- Seyidoğlu, H. (2011), *İktisat Biliminin Temelleri*, 2. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul.
- Tang, C. F., & Tan, E. C. (2015). Does tourism effectively stimulate Malaysia's economic growth?. *Tourism management*, 46, 158-163.
- Topaloğlu, E. E. (2018). Bankalarda Finansal Kırılganlığı Etkileyen Faktörlerin Panel Veri Analizi İle Belirlenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(1), 15-38.
- Türkiye Otelciler Birliği(TUROB) (2017), UNWTO 2017 Turizm Barometresi, <http://www.turob.com/tr/istatistikler/unwto-2017-turizm-barometresi> (Erişim Tarihi:12/02/2019)
- United Nations World Tourism Organization (UNWTO) (2017), 2017 Annual Report, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419807> (Erişim: 12/2/2019).